

Fehér Imre és testvére, Fehér Róza, az első erdélyi színész nő, ki később Kótsi Patkó János magyarfráti birtokoshoz és híres színigazgatóhoz ment nőül.

Befejezésül még annyit, hogy a háború után az egyház újból felállította a gimnáziumot. A közoktatási vezérigazgatóság azonban nem adta meg a nyilvánossági jogot, ezért az iskola két évi működés után megszűnt. Az unitárius főtanács a megszűnést kimondó határozatában "a történelem ítélőszéke elé bocsátja azt a kegyetlen elbánást, melyben Torda városa s vidéke magyarságát részesítette azzal, hogy egyetlen magyar tannyelvű fiúközépiskoláját bezárásra kényszerítette".

JEGYZETEK

¹ Forrásaim: Varga Dénes: *A tordai unitárius gimnázium története*. Torda, 1907. Uő.: *A tordai unitárius középiskolai épület újjraépitésének története*. KerMagv., 1899. Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Budapest, 1899. Borbély György: *Tordai Emke emlékkönyv*. Torda, 1849. 179. l. Kanyaró Ferenc: *Tordai diákok színi előadása 1713-ban*. KerMagv., 1904-1905. Inség 1817-ben. KerMagv., 1905. 92-93. l. *Az új tordai gimnázium*. Uo. 1905. 223. l. *Koppándi régi unitárius egyház*. Uo. 1903. 289. l.

² Id. Orbók Ferencnek birtokomban levő jegyzetei alapján.

³ KerMagv., 1905. 92-93. l.

⁴ Májai István: *Gyulai Zsófia*. Életrajzi vázlat. KerMagv., 1878. 369-379. l.

⁵ Varga Dénes: *A tordai unitárius középiskolai épület újjraépitésének története*. KerMagv., 1899.

⁶ *Kazinczy Ferenc levele az unitáriusokról*. KerMagv., 1892. 360-361. l.

⁷ KerMagv., 1892. 292-298. l.

⁸ Volenszky Gyula: *Torda iskolái s néhány vonás a megye tanügyéből*. Tordai Emke emlékkönyv. Torda, 1894. 141-146. l.

⁹ Dr. Gál Kelemen: *Kilyéni Ferencz József élete és kora*. Kolozsvár, 1936. 209. l.

Dr. MOLNÁR ISTVÁN

HELYTÖRTÉNETI ADALÉKOK A SZÉKELYKERESZTÚRI EGYHÁZKÖR EKLÉZSIÁINAK ISMERTETÉSÉHEZ (2.rész)

4. FIRTOSMARTONOS

A Firtos tövéből eredő Gagyzive felső völgyszakaszában fekszik "Martonos, igénytelen falucska", amelynek lakossága "unitárius, mint az egész völgy". (Orbán Balázs)

Keletkezésének idejéről keveset tudunk. Benkő Elek Keresztúrszék topográfiaja c. munkájában írja, hogy a falu déli területén az 1980-as években végzett kutatásai nyomán a 14. és 17. század közti időből származó edénytöredékeket gyűjtött. A falu határának Mocsár-Orotványa nevezetű területén pedig őskori és népvándorláskori, a Láz-Dombján bronzkori edénycserepeket talált. Nem bukant rá az Orbán Balázs által feltételezett római castrum nyomaira, s a határ

Hetes(vár) és Besér területén római településnyomoknak vélte teraszok is suvadásos eredetűnek bizonyultak. (B.E., i.m.76-77).

Martonos a koraközépkorban valószínű az énlaki anyamegyéhez tartozott. Nevének első okleveles említése 1473-ban *Marthonosfalwa* alakban ismeretes (B.E.) A 16. század közepétől különböző személyes és szomszédos falvakkal folytatott birtokperек tanúkihallgatási jegyzőkönyveiben *Marthonos*, *Martonosfalua*, *Martonos* alakban fordul elő, majd évszázadunk elején az Országos Törzs-könyvi Bizottság megkülönböztetésül más hasonló nevű helységektől - a Firtos tömbje lábánál feküdvén - *Firtosmartonos* néven vette jegyzékbe. Román hivatalos neve Firtánus.

Martonos, lélekszámát tekintve, a vidék kisebb települései közé tartozott a 16. században is. Ezt igazolja Udvarhelyszék 25 dénáros adójának 1567-ben készített összeírása, amelyben Martonos 16 kapuszámmal szerepel. A Mária Terézia-féle 1721-ben adóztatás céljából készített összeírás 29 háztartással számol. Az ezekben lakó családok lélekszáma a meg nem adóztathatókkal együtt - családonként a korra szokásos öt személyt véve alapul - nem sokkal haladhatta meg a 140 lelket. Az ezt követő 1786-1787-ben végzett pontos népszámlálás adataiból aztán kitűnik, hogy az elmúlt másfél évszázad alatt mind a település nagysága, mind a lakosság lélekszáma majdnem megháromszorozódott. Az összeírt 76 házban 85 család 390 lelke lakott: 207 férfi, 183 nő. A 207 férfi-nembeliek közt társadalmi helyzetüket, foglalkozásbeli megosztottságukat tekintve: pap 1, nemes 35, paraszt 33, polgár és paraszt örököse 27, zsellér 39, egyéb kategóriájú 19, a férfi "sarjadék" száma 1-12 évesig 36, s 13-14 évesig 16, összesen 52. Másfél évtized múlva az 1801-ben Martonoson tartott püspöki vizsgálószék 9 személlyel kevesebbet, 381 lelket számol. (A különbséget oka: csak az unitáriusokat írják össze). Ez a számbavétel itt kifejezőbb, mert feltünteti az ifjak nembeli megoszlását is: "Háztartó családok Gazdák Nro 88, Fiu magzatok Nro 114, Férjes és özvegy gazda Asszonyok Nro 92, Leány magzatok Nro 87. És így lelkek száma 381". Hat és fél évtized múlva Orbán Balázs statisztikája szerint a lakosság 691 lélekre szaporodott; az unitáriusok száma 636, a reformátusoké 24, s a katolikusoké 22; van még 3 görög kat., 4 gör.n.e és 2 idegen. Az 1900. évi népszámlálás 100 lélekkel kevesebbet mutat; az összlakosság száma 592, ebből unitárius 549. A lakosság korcsoportbeli megoszlása egészséges; 19 éves korig 241 (40,7%), 20-tól 50 éves korig 277 (46,8%), 60 éven felül 74 (12,5%). A falu lakossága az első világháború utáni legnagyobb lélekszámát 625 személlyel 1930-ban érte el. A második világháborút követő évtizedek ezt a lélekszámot 1993 december végére 345-re csökkentették. Ez a falu is a vészes előregezés útján van.

A falu 16-18. századi társadalmi összetételére vet némi fényt az ez időszakban az erdélyi hadakban résztvevő martonosiak száma. Íme 1561-ből azok neve, akik János Zsigmond fejedelem hadában híven szolgáltak: négyen a Miklósi, egyen-egyen a Kelemen, Farcádi, Sala, Ugron, Gálfi családok kebeléből. A 18. század elején, pl. 1721-ben, Udvarhelyszék katonai szemléje (Iustrum) alkalmából 4 nemes, 3 armalistát (a nemesi rendbe címeres levéllel felvett, de birtokadományban nem részesült nemes) és 19 primipilust (lófő = a nemesség második rendje) írtak össze. Egyed Ákos 1614-ből 7 jobbágyot, 4 zsellért; 1750-ből 16 jobbágyot, 5 zsellért és 1848-ból 6 jobbágyot és hat zsellért említ. (Vö. E.Á. Falu, város, civilizáció. Buk.1981. 109).

A következőkben emlékezzünk meg a falu lakossága mezőgazdálkodásának alakulásáról is. Martonos régi határának az adózás szempontjából felmért művelési ágairól szintén az 1721. évi Mária Terézia korabeli felmérés tájékoztat, miszerint 181 1/4 köblös (kb.136 k.hold) terület szántóművelésre és 34 "kaszás"-nyi terület (kb.25 k.hold) rétgazdálkodásra fogódott be.

A falu népe, miként a Nyikó menti többi faluban, határát fokozatosan, de a természetadta táj kedvezőtlenebb terepadottsága miatt, az alább fekvő falvak lakosságánál jóval keményebb munkával tudta termővé tenni. Az ősi földközösség parlagoló gazdálkodását követő évszázadokban, miként Erdély más tájain is, az általánosan gyakorolt *kétfordulós* ugarhagyó földművelési rendszerben gazdálkodtak. Az 1801-ben tartott Generális vizitáció jegyzőkönyve még erről a határhasználatról tudósít, amikor az egyházközség "külső bonuma"-t az Alsó fordulós Határban és a Felső fordulós Határban leltározza. Ebben a határrendszerben gazdálkodtak 1834-ig, amikor rátértek a *háromfordulós* határbeosztásra. Az ez évi vizsgálószéki jegyzőkönyv - a "Papság Földdei"-nek ebből adódó "fogyatkozása" kapcsán - az eseményt így örökíti meg: "... a Község három Határra osztván helységeinek egész kiterjedését ... az egyik fordulósban a Tiszt.Papnak majd semmi földje nem maradt ...", s ezért a vizitáció utasítja a kurátort, hogy ez a "fogyatkozás vagy csere vagy más módon orvosoltassék".

A háromfordulós határ pontos kiterjedése és a művelési ágak szerinti megoszlása Kozma Ferenc - néhai keresztúri unitárius tanár, tanítóképzői igazgató - 1874. évi statisztikájában olvasható: a határ teljes nagysága 3492 kat.hold, amiből szántó 888, rét és kert 567, legelő 481, erdőség pedig a határ majdnem egyharmada, 1398 kat.hold. A termőhatár azonban gyenge hozamú a talaj silány volta miatt. A régi Udvarhely megyéről szóló mindkét elemi iskolai földrajzönyv (1882,1909) is azt írja, hogy "kopár, terméketlen, köves vidék", ez a "köves talaj kevés hasznot nyújt a község lakosságának (...) határának némely agyagos részét téglá- és cserépetégetésre használják fel" és "nagy-kiterjedésű erdőből gazdag famennyiség jut a keresztúri piacra, pótolván a lakosság jövedelmét".

A határ földtani alkatából adódóan gyakoriak mind a falu, mind a határ területén a "suvadások", földcsuszamlások. Ez a természeti jelenség évszázadok során - különösen csapadékos években - a lakosoknak sok kellemetlenséget, hátrányt okozott, főképpen az épületekben keletkezett rongálódások miatt. Az ismétlődő jelenségeknek aztán az volt az egyik, az eklézsia tagjait anyagi gondokkal érintő legsúlyosabb következménye, hogy a kb. 16. században épített első kicsi fatemplomnak a suvadás miatti elpusztulása után az 1700 évek végétől még kétszer kellett templomot építeniök.

A legrégebbi templomra vonatkozóan 1751-ből van adat, amiben utasítja a vizitáció a kurátort, hogy vegyen deszkát "a' Templombeli székeknek építtésére". Az 1778-ban kelt jegyzőkönyv templomnagyítás szükségéről ír, mert az "Eccl[esi]a Temploma olly kitsin és szoros lévén, hogy Bőjthi (!) Halgatók benne el nem férnek, melly mian nagy haborusag 's egjenetlenség támadott a' Atyafiak között". A hívek "vox szerint ki jött egész Akarattyabol, hogy a' Templom meg jobbittassék". Elhatározzák a megrongálódott haranglábnak a templom végihez állított újjali kicserélését; 1780-ban a régit lebontják, s eladják. A következő évek szorványos adatai jeleznek javításokat, de aztán 1793-ban a régi kicsi rozoga fatemplom helyett új templom építésének előkészületeiről tájékoztatnak a számadoló kurátor pénztári adatai. S, hogy ez megtörtént, igazolja az 1794. évi bevételi rovat, amely "A' régi Templom árra[ba]" 12 forintot jegyez. A kiadási rovat adataiban pedig a templomon öt hétig dolgozó kőműveseknek fizetett munkadíjat, eltartásukra tett költségeket, s az anyagiakra adott összegeket ismerhetjük meg, köztük a templom tömbjének befejezését jelző "tetejére valo Gomb" vásárlását.

1794-től épül tehát a régi helyén a második templom, de alig három évtized múlva, 1823-ban és 1824-ben a vizitáció újból megállapítja, hogy a "Templom Ruinában lévén, (ezért) atyai intést" tesz a régi hely feladására a "Faluközibe

építése iránt". 1825-ben még megvan romladozó állapotban a régi templom, s a vizitáció "atyailag inti a' Ecclesianak tagjait", hogy megújításával szorgalmatoskodjanak. Az új templom építésének sürgősségét így indokolja a vizitáció: "... a' Templom építéséhez fogjanak hozzá, mertha mégis illy példás (!) ruinában tartja az Ecc[lesi]a a' Templomot következhetik, hogy egj szél-vészben őszve ololván s rogyván az egész Ecc[lesi]át oda ütji ... s ha semmit sem mozdítana a' jövő tavaszra az Ecc[lesi]át külső T[isz]ti erővel is fogja kényszeríteni a D.praelátura". E szigorú főhatósági intéésre az egyházközség minden lehető forrást igyekszik feltárni a szükséges anyagiak előteremtésére, s 1826-ban a protokollumban rögzítik, hogy a faluban "kinézett" új helyen "... a' Templom pedig kőből kezdet építeni, mellynek fundamentuma a' földből ki is hozattatott". Az építés az anyagi nehézségek miatt lassan halad. 1828-ban és 1830-ban is azt írja a köri jegyző, hogy az "uj Templom épülő félben vagyon", illetve még "készületlen", de "... Isten segedelméből bé vagyon fedeleztetve", s a tornyot is öt öltre "felvitették". 1831-ben "kedvetlenül szemlélte" a püspöki vizitáció, hogy "a Templomon semmi ajtó nintsen", sürgetik megcsináltatását, s annak "a Templomnak külső oldalát kárositto forrás"-nak onnani elvezetését. 1834-ben "a Torony el készítettett ... az Templomnak, falunak, és a' Helységnek nem kitsin ékességire". A toronysisak zsendelyfedelének festésére pedig a kurátor vett "Tizen nyoltz font veres földet". Az 1838. évi protokollumban aztán olvashatjuk, hogy "...a' Templom Héjjazat alatt áll, és benne foly az Isten tisztelet, párkány is vonatott az Őszön, 's ki vakoltatott nagyobbára Homlok nézetébe."

Ez a második templom, tornyával együtt, két és fél évtizedig sem tudott ellenállni az alattomos talajmozgásoknak. Az 1860-ban tartott vizitáció azt írja, hogy "a Templom és torony rossz alapjuk (értsd-talaj) miatt igen szembe-tűnőleg megszakadozott, sőt a torony csaknem roskadásig dülő állapotban van." Az 1861. évi vizitáció aztán megállapítja, hogy 1860 szeptember 28-án a torony "csaknem egész alapjában össze rogyott és ezáltal a templomnak is éppen akkor javítás alatt levő részét össze rombolta." Az eklézsia ezért újabb "tetemes kiadásokkal" terhelődik, a torony romját eltakaríttatják, s megkísérlik a templomtömb kijavítását. 1862-ben a templomon végzett "nagyszerű javítások" az elkövetkezendő évtizedekben nem maradtak meg; az egyre nagyobb repedések a falakat nagyon megrongálták. Az 1900-ban tartott vizitáció a templom állapotáról ezt írja: "A templom a talaj ingoványossága miatt annyira hasadozott, miszerint a presbyterium annak gyökeres kijavítását és újra építését tervezi".

Az 1903-ban kelt protokollum kiadási tételeiben aztán azt olvassuk, hogy az egyházközség a dűledező templom kijavítására semmi lépést nem tett, s "mivel célja az, hogy új templom építtessék", annak tervezésére és egyéb előzetes költségeire tette a kurátor a felsorolt kiadásokat.

A romladozó templomot lebontják. (Az istentiszteleteket Katona Ferenc esperes-lelkész az iskola tágas tantermében tartja). A talaj szakértői vizsgálatának megtétele után Pákey Lajos építésmérnök tervei alapján és Fekete Bénémin vállalkozásában 1906-ban felépül a 20. század templomépítészetének új stílusában - a székelyudvarhelyi templom párjaként - Martonos immár harmadik temploma.

Az 1773-ban kelt Matrix Martonosnak két harangját írja le: köriratuk a kisebbik öntési idejét 1708-ból, a nagyobbikét 1773-ból jelzi. A nagyobbik harangról a Libellus "Pro memoria aeterna" így ír: "Anno 1773. A' Martonosi Unitaria Ecclesia Isten Háza és Dütsősége mellett buzgolkodván Harangot öntettek 161 a' Száz hatvan egy fontost 161 a' Száz hatvan egy forintokkal melly költségben a' megnevezett Ecclesiának jó és eleven Tagjai adakoztanak e' szerént",

s a következőkben felsorolja mintegy 80 akkor élt adakozó híveknek - családtörténeti vonatkozásban is - igen becses névsorát. Az első világháború idején elvitt egyik harang helyett az egyházközség újat öntetett, s azt a hősök emlékoszlopával együtt 1926-ban felszentelik.

A második templom orgonáját Binder Sámuel segesvári "Orgona Művész" készítette 1865-ben, s ezt helyezik át később az új templomba. Az úrvacsorai asztalt 1865-ben ajándékozta Biro György és neje; a szószék fölötti koronát 1866-ban csináltatta az egyházközség.

Az 1746-tól vezetett Libellusban az oktatásról csak 1789-ben írnak először. Ebből kitűnik, hogy Martonosban már ekkor az eklézsia kántorának a kötelessége a "gyermek taníttatása", tehát nem a papra hárul. A jegyzőkönyv a fiúktól való külön oktatást hangsúlyozza, de megállapítja, hogy "A' Léány Oskola a sok terhes üdöre s királyi (!) szolgálat miatt fel nem építettett, azért Léány Gyermekeket edgyet sem talált a' visitatio" s ezért "injuraljak" (meghagyják), "hogy Léány Gyermekeknek valo Classist építsenek".

Az 1817. évi jegyzőkönyv megemlíti egy "Ezen esztendőben épült Tanuló Ház"-at, ami kitűnik az építmesternek fizetett munkadíj tételből, de a jegyző nem pontosítja, hogy ez külön a lányoknak épült-e vagy a fiúkkal közös.

A Rendelések protokollumának az 1821. évi jegyzőkönyvében "Tabella az Unitaria Valláson lévő Oskolák állapotjáról" címmel van egy táblázat, s annak egyik rovata azt kérdi, hogy "A' Fiak a' Léányokkal edgyütt Taníttatnek-é?" A beírt felelet az, hogy "edgyütt". Abban a rovatban pedig, amely a vallás tanító nevét, személyi adatait kéri, nem Szombatfalvi János pap, hanem Dimén Ferenc tanító neve szerepel. Az iskola látogatottsága a kimutatás szerint jó, amennyiben "az Oskolába járható" 72 iskolaköteles fiúk és lányok közül 42 "Oskolába járó Gyermek"-et számolnak.

Ez az 1817-ben épült "Tanuló Ház", amely a hagyomány szerint a régi templom közelében állt, s amely épület az általános szokás szerint a tanító laka is volt, úgy látszik, hogy csak 1832-ig létezett, mert az ez év november 5-én tartott vizitáció jegyzőkönyvében ezt olvassuk: "Az Mesternek Oskolája éppen nem találtatik" s okként azt írják, hogy a Mester az "ujj Templom mellé szállíttatik" (valószínű a régi tanítói háznak suvadás okozta elpusztulása miatt) egy kis Házba, mellybe a Gyermek nem férnek és még Classis sints tsinálva", az új Tbrony építésének "tetemes költségei" miatt; kéri a Mestert, hogy "fogadja bé a' Gyermekeket Házába és Tanítsa". Az 1833. évi jegyzőkönyv újból megállapítja, hogy "... a' Gyermekeknek nints Classis" s ezért a "Téli Tanulásra" fogadtak a szülők "közel a Mesteri Házhoz egy szobátskát". 1835-ben, 1836-ban aztán néhány kiadási tétel a "Mesteri Ház fel rakása"-ról tájékoztat. A vizitáció megállapítja, hogy a gyermekek iskolába járásában mutatkozott hiányok oka az volt, hogy "itt négy esztendő alatt Classis nem volt", s inti most a Mestert, "hogy Tavasszal most midőn Classis vagyon, jo exament adjon". Ez az új ház és iskola - a kiadási tételekből kitűnve - még tapaszos falu és döngölt padlójú építmény volt.

A "Nyári tanítás"-t a fiak is, de különösen a lányok itt rendszeresebben gyakorolták, mint a többi falvakban.

Az 1890-es években megépül az új iskola. A gyermekek oktatását alapítványok létesítésével segítik: 1865-ben Káli Nagy Sándor Alap, 1896-tól Demeter János alap. Az ő támogatásával épült az új iskola; Olvasó Egyletet is alapít. Az 1900-as években "Ifj. Önképző Egylet", Gazdakör működik. A 20-as évektől a 30-as évek elejéig Katona Ferenc esperes felesége és Bajka Rozália tanítónő vezetésével a keresztyúri egyházkör legszorgalmasabb Nőegylete fejtette ki tevékenységét.

5. GAGY

Székelykeresztúrnál a Nagy-Küküllőbe ömlő és a Firtosból eredő Gagyvize völgyének felső harmadában fekszik a folyócska névadó helysége, az unitáriusok és reformátusok által lakott Gagy. Itt fordul nyugatra a szépnevű Zongota-patak völgyében és a Gagy-keresztje nevű bércezen áthaladó közút, amely a Nagy- és Kis-Küküllő völgyét összeköti. Tekintve, hogy hajdan filiaként a szentábrahámi anyamegyéhez tartozott, az 1332-1337-es pápai tizedjegyzékekben nem szerepel.

A falu neve a 16. század éveiből származó oklevelekben *Gagi*, *Gagij*, *Gagi*, majd a század végén már *Gagy* alakban említődik. Hivatalos román neve *Goagiu*.

Gagy határának régészeti lelőhelyeit az 1979-1980-as években a keresztúri múzeum munkatársa, Benkő Elek kutatta, megállapítva, hogy a különböző határ-részekben az őskor (csiszolt kőkorszak, bronzkor), az ókor és a népvándorlás kor emberének nyomai a jelenlegi, középkori településű falu keletkezéséig megtalálhatók. (Vö., Benkő E. A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. Bp.1992. 78-79).

Orbán Balázs a falú történetéről keveset ír, inkább egykori népének furfangos észjárását jellemző anekdotákból közöl néhányat.

A település kezdeti évszázadaiból a lakosság létszámát nem ismerjük. A hagyomány szerint "Gagy kezdetben egy néhány nemes ember családjából és e családok cselédségéből állott". (Kézirat, Fazakas Dénes gagyai állami iskolai igazgatónak az új iskola megnyitóján mondott beszédéből. 1911). A Mária Terézia korában, 1721-ben felvett 25 adóköteles háztartások számából következtetve - családonként átlag a korra szokásos öt személyt véve alapul - mintegy 125 lehetett, s a nem adókötelesekkel együtt érhetette el az összlakosság a 200 lélekszámot. Hat és fél évtized múlva, az 1786-1787. évi pontos és teljes népszámlálás 98 házban - felekezeti megoszlás feltüntetése nélkül - 100 családot ír össze 507 lélekkel, 264 férfit, 243 nőt. A férfiak társadalmi, illetve foglalkozásbeli megoszlása: pap 1 (valószínű unitárius), nemes 26, paraszt 31, polgár és paraszt örököse 22, zsellér 73, egyéb 15; férfi "sarjadék" 1-12 éves 65, s 13-17 éves 31.

Az unitáriusok lélekszámára és azok egyházfenntartói rétegeire vonatkozó első feljegyzést az 1829-ben tartott Generális Vizitáció jegyzőkönyvében olvashatjuk: "a, Pátronus bérfizető Urak vagynak 8-an, - b, Egész Bér ado Gazda 5, - c, Fél béres 1, - d, vékával fizető egész Gazda 22, fél béres 5, - e, Nap számmal fizető 4. Öszves száma a lelkeknek az új Parasztokkal (cigányok) együtt 220". Ez a lélekszám, amint Orbán Balázsnak az 1868-ban készített statisztikájából kitűnik, harminc év alatt alig növekedett 213 lélekre, a 426 összlakosságnak -173 református és 40 egyéb felekezetű mellett - mintegy felét alkotva. A századfordulóig, 1900-ig eltelt újabb három évtizedben a lakosság szaporodása meggyorsult: 145 lakóházban 589 lelket számlálnak; az unitáriusok száma 412 lélekre emelkedve megkétszereződött, a reformátusoké 148-ra csökkent, az egyéb felekezetűeké 29 lélek volt. A falu legnagyobb lélekszámát 1930-ban érte el 709 személlyel. Évszázadunk végére a második világháborút követő gazdasági-társadalmi nyomorúságot hozó átrendeződés következtében a majdnem felére csökkenő összlétszámban az unitáriusok száma 1993 végére - a kismedeséri néhány lélekkel együtt - 368-ra zsugorodott.

A falu régebbi társadalmi helyzetére vet fényt II.János király (János Zsigmond) hadában híven szolgált udvarhelyszéki főemberek és lófők névsorába bejegyzett 8 gagyai illetőségű személy - Orbán János, Miklós Pál, Gagy Márkos, Domokos Jakab, Lőrinci Gergely, Péterfi Antal, Györfi Máté, Máté Miklós - megemlézése. (Sz.Okl.tár; a nevek a mai frászmóddal állnak itt). Udvarhelyszék 25 dénáros adójának 1567 évi jegyzékében viszont Gagyban csak két adózó kapuszá-

mot említenek. Egyed Ákos 1614-ből 7 jobbágy, 4 zsellér, 1848-ból 6 jobbágy, 6 zsellér családot tüntet fel. (Vö., E.Á. Falu, város, civilizáció. Buk.1981. 109). Az 1825-ben tartott vizitáció jegyzőkönyvében, mint "Patronus Urakot" a Pálfi, a Miklósi családok tagjait említik.

Gagy egykori népének kezdeti gazdálkodási módjáról ugyancsak az 1721. évi összeírás ad némi tájékoztatást. Eszerint a falu határából 86 köblös (kb. 85 k.hold) területet szántóként és 68 "kaszás" területet (kb. 51 k.hold) rétként műveltek. Az állam a lakosságtól évente különböző forrásokból származóan 3 forintnyi jövedelemre számított.

A gagyiak is több évszázados gazdálkodásuk gyakorlásában végigjárták mindazokat a fejlődési szakaszokat, amelyek az egymást váltó, egyre termelékenyebb művelési módok útját jelentették. Az ősi parlagoló gazdálkodásról fokozatosan rátértek az ugarhagyó *kétfordulás*, majd *háromfordulás* határhasználatra. Ez utóbbira való áttérés idejére csak következtethetünk, valószínű, miként a vidék más falvaiban, a 19. század első harmadában történhetett meg. Az eklézsia ingatlan javainak 1813-ban megejtett összeírásakor a köri jegyző még azt írja, hogy azok "... az 1801-ben volt Conscriptio szerint épségben vagynak, sőt szaporodtanak a Communa Terenumokból Nyil szerént jutott ... Földekkel". Egy 1818. évi bejegyzés viszont már említi egy "Bözöd felé Forduló határ"-t, ami azt sejteti, hogy ekkor már megkezdődhetett a háromfordulás határhasználat, s az említett forduló mint harmadik - ugyanaz, amelyet később, 1839-ben, a Generális Vizitáció már pontosan megjelölt hármás határbeosztásban az Alsó-, Felső- forduló mellett a "Zongota felé Forduló Határ"-nak nevez. (A Zongota völgye a bözödi határ felé húzódik). A háromfordulás határ művelésének a 19. század végére megvalósult kiterjedéséről Kozma Ferencz 1875-ben összeállított statisztikája tájékoztat. A falu határa ekkor 2312 k.hold, amiből szántó 594, rét és kert 309, szőlő 2, legelő 458, erdő 855 k.hold, tehát a termelési ágazatoknak ez a megoszlása mind a mező-, mind az erdőgazdálkodásra kedvező adottságú volt. (Vö., K.F. A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota. Bp.1879. 149). Az 1882-ben és az 1909-ben kiadott megyei iskolai földrajzkönyvek a gagyiakat Keresztúr tüzelfa-ellátóiként tartják számon.

Gagy unitárius közössége kezdetben nem képezett önálló egyházközséget, mint filia Szentábrahámhoz tartozott. Temploma nem volt. Erről az időszakról a már említett Fazakas Dénes egykori iskolaigazgató-tanító kéziratában, 1911-ben, ezt írja: "A szájhagyomány ma is igazolja, hogy a nemes emberek - mikor lelki szomjukat kívánták kielégíteni - zsellérek négyökrös szekerekkel vitették magukat Szentábrahámra".

A templomépítés évéről az 1773-ban írt Matrixban olvashatunk: "Vagyon egy Kő Templom, mely épült in Anno 1667-dik Eszt[endő]be", a cinteremnek keleti felében áll "fából csinált Harangláb". Az 1810-ben írni kezdett Protocolumban az 1813-ban tartott vizitáció megítélése a másfélszázados templomot még "jó karban" találja. A következő évek bejegyzéseiből azonban az egyre gyakoribb javítás, módosítás ténye tűnik ki, pl. 1828-ban "a templom fedele (zsindelyes) nagy ruinában vagyon", a kicsi méretű ajtót kétfelé nyílóra cserélik ki; 1846-ban: "a' templom szarvazattjának újra alkotása diszletesen cseréppel lett fedeztetve ... párkányokkal ellátva kül és bel színe is meg adattatva" szépen megújult a "tisztelt Urak (Patronusok) különös buzgalmuk és szorgalmuk befolyásával", írja az 1847. évi vizitáció jegyzőkönyve. Az öreg templom azonban nem sokáig tartja a ráfordított javítást, s az 1854. évi vizitációkor már azt írják, hogy "a' Templom megrongált állapotban találtatik", s ez az állapota - a majdnem évenként megismétlődő javítások ellenére - a század végére annyira fokozódik, hogy használhatatlanná válik. Az 1901. évi vizitáció jegyzőkönyvében ezt olvassuk: "A régi templom teljesen lebontatott, az új templom építése már a napokban megkezdetik". Az 1902. évi kurátori száma-

dásból aztán értesülünk, hogy "A mult évben épített új templom bevezetéséből csupán a festés hiányzik". Elvégezve ezt a feladatot is, a templomot még abban az évben felszentelik.

Az 1773-ban kelt Matrix két harangot ír le, mindkettő - köriratából kitűnően - "Rákóczi Ferenc forgalomból kiment rézpénzeiből öntetett" (Orbán Balázs); a nagyobbikat 1701-ben, a kisebbiket 1708-ban öntötték. Az 1848-1849. évi szabadságharc folyamán az egyik harangot hadi célra át kellett adni, aminek tényét az 1850-ben - két évi szünet után - újra induló vizsgálószerk jegyzőkönyve így örökölt meg: "A Sz: eklezsianak javai közül az ingok apadtanak miszerint a rendelet szerint a magyar álladalom számára a kisebbik harang leadatott álgyunak". E helyett a harang helyett 1871-ben "részben a hivek köz adományozásából egy új Értz harang" öntetett, melynek súlya 2 mázsa 89 font. A harang oldalán olvasható feliratok szerint Bécsben öntötték és Pesten szerelték fel. (A német mesterek nevét a jegyző hibásan írta.) A harang beszerzéséhez "leg jelentősebb tényszóként befolyt ... Kegy Ur Mlgs Sz: Királyi Ferentz".

Gagy népe hajdani gyermekeinek 20. század előtti hitoktatása, iskoláztatása az e korban általánosan szokásos módon a mindenkori pap által történt. Az ún. Schola helye rendszerint saját szűk, kényelmetlen lakának egyik nyomorúságosan berendezett helyisége volt. S hogy milyen volt Gagyban is ez a lehetőség 1840 előtt, arról az 1839. évi Generális Vizitációnak az egyházi ingatlanokat számbavevő leltárában a pap házára vonatkozó leírás tájékoztat: "Vagyon egy régi fa Ház Szalma fedéllel fedve, mellynek egyik szobájában, melly is vas záros Ajtóval, zöld Cserép Kementzével s üveg Ablakkal van ellátva lakik a Pap, hátulsó Szobája mellj az előbbtől Pitvar által van el választva, tanitto Háznak használtatik fa kilintsü Ajtóval, sövény tüzelő hellyel s üveg (!) ablakkal készítve". (Az ablakok rendszerint marhahólyagból készültek). A tanulók asztala a földpadlóba vert cövekekre szegezett deszkalap, ülésre néhány egyszerű pad szolgált. 1840-ben a szalmafedeles ház helyett egy "jó izlésű" pincés, zsendelyfedeles házat kezdenek építeni. Az 1844. évi jegyzőkönyv aztán befejeztéről tudósít: "A' Papi Ház fából alkottatva merőben ujj". A tanítás továbbra is ebben az egyházi épületben folyt 1872-ig Ferenczi József lelkész oktatásával. A fokozódó iskoláztatási igények nyomán a helybéli Pálfi Mihály földbirtokos új iskolaház építésére egy telket adományoz. A kultuszminiszter azon felhívására aztán, hogy azok az egyházközségek, amelyek iskolájukat fenntartani nem tudják, állítsanak községi iskolát, az egyházközség az iskoláztatás jogát átadta a községnek és államegélyből, a lakosság hozzáállásával új iskolát építettek, és tanítókat alkalmaztak. Az épület gondatlanságból 1884-ben jórészt leégett, s a javítások ellenére is 1898-ra teljesen használhatatlanná vált. A minisztérium által biztosított pénzalappal és a lakosság anyagi és kétkézi hozzájárulásával 1911 tavaszától őszéig az új iskola felépült, és működését még ebben az évben megkezdte. (Fazakas Dénes kéziratá után).

A gyermekek oktatása a 18-19. században mind a nyári tanítást, mind az oskolát illetően csak akadozva történt. A vizitációk jegyzőkönyvei évről évre nyomon kísérik ezeknek mikéntjét, de csak szórványos esetekben tudósítanak eredményről. Rendszerint ilyen megállapítások olvashatók: 1814. "A' Nyári tanítást a két nemből levő Ifiúság nem gyakorolta, melynél fogva a' Szülék meg intettséget bizta a Vizitatio Tek[inte]tes Curator és Patronus urakra". 1838. "Az a probb Léányok jártak, azért a' Nagyobbak és a' Legények, ugy Szülőjük is (intessenek) hogy mátzor el ne mulassák azzal a hozzá tétellel, hogy a következő Adventi napokban Estvénként a' T. Pap elébe járván tartozzanak a fogyatkozást kipótolni, különben megbüntettetnek", s ha nem mennek, a kurátor "külső Tiszti Erővel is meg-orvosolni el ne mulattya". Mind a nyári, mind az iskolai oktatásra járás rendszertelenségét az 1837. évi vizitáció jegyzőkönyve - ami általában

minden évben hasonló -így indokolja: "11 feljáró volna ezen Ekklesiában de most jelenleg egy sem találtakatott rész szerént a' Szegénység miatt, midőn a Szegény Szülék Gyermeküknek gunyát sem készítettek, rész szerént pedig, hogy a juhok pásztoralásával el vannak foglaltatva, a' mostani kedvező idő foljásával".

A községi iskola létesítése után megnő a tanulók létszáma, s a vizitáció 1873-ban megállapítja, hogy 26 fiú és 16 leány látogatja a tanórákat és a "helybéli pap úr hetenként kétszer - hétfőn és szombaton a' délelőtti órákban pontosan eljár unitárius növendékeinknek vallásos oktatást tartani".

A jelenlegi papilakot az egyházközség 1905-ben építtette.

A gagyai temetőben nyugszik unitárius szellemű felekezeti oktatásunknak egyik kiváló úttörője, a székelykeresztúri gimnázium első, 1796 és 1813 közt működő nagynevű igazgatója, *Szabó Sámuel*, aki a 18. század felvilágosodási eszmeáramlataiból táplálkozva, 1796. nov. 7-én a keresztúri unitárius templomban tartott székfoglaló beszédében (Szépek szépe, vagy a legszebb szépség - a tudomány) már határozottan megfogalmazta e korban még új társadalmi felfogást, amely szerint a kultúra birtoklása nem függhet az egyénnek csupán a társadalmi kötelékben elfoglalt helyzetétől, s a tudománynak nemre és társadalmi fokozatra, rétegre való tekintet nélkül - mindenkinek közkincsévé kell válnia. (Vö. Molnár I. Adalék Szabó Sámuel oktató-nevelő tevékenységének jellemzéséhez. *KerMagy.*, 1971. 241-248).

A 19. században Gagyban élt és szolgált 1848-tól a vidék egyik - az előzőekben már említett - érdekes pap egyénisége: *Árkosi Ferenczi József* (1806-1900). Szolgálatát első évében a szabadságharc eseményei Gagyot is érintették: orosz és román seregek vonultak át a falun. Ferenczi megpróbálta elhárítani dúlásukat: a papilak kapuja elé kivetített egy fehér abrosszal leterített asztalt, arra ráhelyezte a "szent bibliát", s a szomszédjától elkért "Mater Dolorosa" c. képet; maga pedig palástosan az asztal mellé ült s buzgón ájtataskodott. Az orosz csapat zöme látva az imádkozó papot, békésen elvonult, de a kozákok mindenéből kifosztották; a román csapat elé fehér zászlóval ment, kegyelmet kért Gagyra és családjára, amit a vezér, Abeli, meg is adott. A szabadságharc gagyai eseményeinek lezajlása után 37 évet töltött még Gagyban, s mint kántor-tanító-lelkész, a vele egy fedél alatt lévő (előbbieken leírt) iskolájában feladatát lelkiismeretesen teljesítette. "Soha összeütközése nem volt híveivel ... Minden rendű és rangú híveivel szemben alázatos, nyílt szívű igazságos volt ... Egyházi beszédei az életből vett példákkal világítva, fűszerezve humorral, sokszor megnevettették hallgatóit". Élete utolsó évtizedeit Medeséren töltötte, kívánsága szerint a gagyai temetőbe helyezték örök nyugalomra. Életrajzát Gálfalvi János lelkész írta meg az *Unitárius Közlönyben* (Vö. G.S. Árkosi Ferenczi József. 1900.évf. 346-349), néhány tréfáját is közölve. (Folytatjuk).

KOVÁCS SÁNDOR

UNITÁRIUS NAGYJAINK SÍRKÖVEI A HÁZSONGÁRDI TEMETŐBEN

Kolozsvár híres "zarándokhelye" az 1585-ben megnyitott Házsongárdi temető.¹ Legutóbb Dr. Gaál György *A Házsongárdi temető térképe* című munkájával nyújtott gyakorlati segítséget a kutatóknak és zarándoknak. Jelen dolgozatban is a "zarándok útját" járjuk végig és ismerkedünk meg a Házsongárdi Panteon elfelejtett lakóival.

A Házsongárdi temetőről megjelent monográfiák szerzőinek figyelmét elkerülte a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára² Ms.U.1315. jelzet alatt lapuló kézírata. A jelzett szám Nagyajtai Kovács István kéziratárának egyik darabjára utal. A szerző hoszonnyolc, a 16-19. században elhunyt neves unitárius személyiségnek közli sírfeliratát. Keletkezésének időpontját az 1849-es évre datálhatjuk, bár 1822. június 2-i keltezés olvasható egyik közleménye után. Az 1849-ben még meglévő, töredezett, földbesüllyedt sírkövek a századfordulóra nagyrészt elpusztultak. Jelen dolgozatban csak azokat a sírfeliratokat ismertetjük, amelyekről ezeddig nem, vagy alig volt tudomásunk. A sírkövek helyét, anyagát, formáját, alig néhány esetben tudjuk azonosítani, a betűk mérettípusát pedig egyáltalán. A dolgozat további bővítésre szorul, ezért készséggel vesszünk minden kiegészítést. Részletes életrajzot az elhunytakról nem adunk, de néhány szóban rávilágítottunk kilétükre. Az eredeti kéziratból eltekintve kronológiai sorrendben haladunk. Legyen ez a dolgozat tisztelgés egyházépítő ősaink emléke előtt.

1. Ádám István és Trauzner Kata

1599

LIBERORUM STE	PHANI AD..
.. CATHERINA TRN	NER SVSCEPTORUM
AC IN TENERA ADMODV	M AETAE VITA FVNC
TORVM ANNO IXIC	

nyugati oldalán

N ADAM EX	NOBILI CATHERINA
TORVM ACIN E	NERA ADMODVM AETA TE
VIA FVNCTORVM ANNO	CIDXIC

A töredezett koporsóalakú sírkő Adám István és Trauzner Kata csecsemőkorban elhunyt gyermekeinek állít emléket. Feltételezhető, hogy Dávid Ferenc dédunokáiról van szó.³

2. Matthias Székesfejérvári /Albaregio/.

1601

REVERENDO ... VIRO MATTHIAE ...
ALBAREGIO /...../
JESV CHRISTI IN ECCLESIIIS
/...../ NNIS MINISTRO FIDELISSI/m/O